

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ. ԶԻՅԱ ԳՅՈՔԱԼՓԻ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ¹

Թուրքիայի Հանրապետությունում «լեզվական հեղափոխության» հիմնահարցերի ուսումնասիրողները Աթաթյուրքի ու քեմալականների՝ լեզվի բնագավառում իրականացրած արմատական բարեփոխումների նպատակները ավանդաբար փորձում են ամփոփել հետևյալ դրույթներում. թուրքերենը մաքրել օսմաներենի «վնասակար անհարթություններից», լեզվին հաղորդել ազգամիավորիչ բնույթ՝ փակելով օսմաներենի պատճառով ձևավորված ճեղքվածքը մտավորականության ու ժողովրդի գործածած լեզվի, խոսակցական ու գրական լեզուների միջև, կարողանալ ուրվագծել թուրքերենի զարգացման ուղին, Թուրքիայի Հանրապետությունում կրթական համակարգի միասնականությունն ապահովելուն զուգահեռ «ազգային դարձնել» («Millîleştirilmek») դաստիարակությունը, «միասնական հայտարարի բերել» կրթությունը և ազգային դաստիարակության համար անհրաժեշտ լեզուն, ներկայացնել թուրքերենի գեղեցկությունն ու հարստությունը՝ ձեռնարկելով խոր գիտական ուսումնասիրություններ, թուրքերենը դարձնել ազգային մշակույթի արտահայտման անթերի միջոց՝ ապահովելով ածանցման միջոցով նոր բառեր կազմելու հնարավորությունների տեսանկյունից լեզվի արդյունավետությունը, թուրքերենը հասցնել այնպիսի վիճակի, որ այն կարողանա համարժեքորեն բավարարել ժամանակակից քաղաքակրթական մակարդակի ներկայացրած հասկացությունների պահանջները, ստեղծել ցեղային, տոհմային, տեղային ու կրոնահամայնքային

¹ Սույն հոդվածում առաջադրվող խնդիրներն ուսումնասիրվել են ՀՀ Գիտության կոմիտեի՝ 2013–2015 թթ. թեմատիկի ֆինանսավորմամբ:

ընկալումից անդին և գերակա բարձր հոգևոր կազմակերպմամբ ազգային գիտակցություն²: Լեզվական, ինչպես և քեմալական մյուս ռեֆորմներն ուղղակիորեն բխում էին Թուրքիան «թուրքաց–նելու» քաղաքական խնդրից:

Սույն համեստ հրապարակման մեջ կփորձենք «էտյուդային» սեղմ շրջանակներում ներկայացնել քեմալականների լեզվական քաղաքականության և Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի «գաղա–փարական հոր»՝ թյուրքականության գաղափարախոս Զիյա Գյո–քալփի³ լեզվաբանական հայացքների որոշ առնչությունները, շուրջ հարյուրամյա «դիտակետից» արձանագրել լեզվի ոլորտում գյոքալփյան կանխատեսումների իրականացումը և անիրականանալիս:

* * *

Թուրքիայում լեզվական բարեփոխման–պարզեցման հա–մար պայքարի պատմությունը ժամանակակից թուրք և եվրոպա–կան հետազոտողների ճնշող մեծամասնությանն անմիջականո–րեն կապում է թուրքերի «ազգային ինքնահաստատման ու գո–յապայքարի» հետ՝ այս գործում ևս ընդունելով Զիյա Գյոքալփի դերը, սակայն հատուկ շեշտելով Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի վաստակի բացառիկությունը⁴: Լեզվական բարեփոխումների խնդիրները չեն «վրիպել» նաև ռուսաստանյան ու խորհրդային արևելագետների ուշադրությունից: Կարծում ենք՝ մասնավորա–

² Տե՛ս Ռամազան Կորկմազ, Dil Bilincimizin Serüveni veya Bir Varlık Alanı olarak Türkçe ve Atatürk, “Türk Dili” (Dil ve Edebiyat Dergisi), Sayı 580, 2000/ I, s. 325–326, հմմտ. նաև Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Dil Inkılabı ve Atatürk’ün Türk Dili’ne Bakış Açısı:

³ Զիյա Գյոքալփի (1876–1924) կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», ԵՊՀ հրատ., Եր., 2012, A. Safaryan, Ziya Gokalp On National Education, “Iran and the Caucasus”, vol. 8.2, Brill, Leiden– Boston, 2004, pp. 219–229: Զիյա Գյոքալփի՝ քեմալականների վրա գործած ազդեցության մասին մասնավորապես տե՛ս Ա. Алиев, Роль националистических идей Зии Гекалпа в формировании идейно–политической платформы кемалистов, „Вестник ЛГУ“, 1982, № 20, с. 41–47:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ռամազան Կորկմազ, a. g. e., ss. 325–326, Yaman Örs, Türkçeleşmiş Türkçe midir?, “Ulusal Kültür” (Üç Aylık Kültür Dergisi), Yıl 1, Sayı 2, Ekim 1978, ss. 235–237, Nuri Eren, Turkey Today – and Tomorrow: An Experiment in Westernization, Frederic A. Preager, Publisher, New York–London, 1963, p. 217, ինչպես նաև Ա. Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփի լեզվաբանական հայացքների շուրջ, Մերձավոր Արևելք և Կովկաս (Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Արևելագիտության ինստիտուտի հիմնադրման 50-ամյակին), Եր., 2008, էջ 78–79:

պես ուշագրավ է ճանաչված խորհրդային թյուրքագետ–ակադեմիկոս Ալեքսանդր Սամոյլովիչի (1880–1938)⁵ վկայությունը քեմալական Թուրքիայում պատմագիտական ու լեզվաբանական աշխատանքների քաղաքական նշանակության մասին՝ ամփոփված «Լեզվական շինարարությունը Թուրքիայում»⁶ հակիրճ, սակայն 1920–ական թթ. երկրորդ կեսին և 1930–ական թթ. սկզբին քեմալականների վարած լեզվական քաղաքականության մասին տեղեկատվությամբ հագեցած հոդվածում, որը տպագրվել է նախկին ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի Ազգությունների խորհրդի նախագահությանն առընթեր Նոր այբուբենի համամիութենական կենտրոնական կոմիտեի կողմից հրատարակված «Գիր և հեղափոխություն» ժողովածուի առաջին հատորում, ինչը նույնպես փաստում է հիշյալ հրապարակման մեջ արծարծվող հիմնահարցերի թե՛ գիտական, թե՛ հասարակական – քաղաքական կարևորությունը: «Հարևան բարեկամական երկրների գիտական հաստատությունների միջև պատմության ու լեզվաբանության ոլորտում մշտական համագործակցություն հաստատելու նպատակով»⁷ նախկին ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիան 1933 թ. մարտին Անկարա էր գործուղել հռչակավոր արևելագետ և լեզվաբան, ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառին ու վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակին՝ թյուրքագետ ակադեմիկոս Ալեքսանդր Սամոյլովիչին, ով, մեկ ամիս անց վերադառնալով գործուղումից, «Թուրքիայի լեզվական շինարարության մասին» առաջին համա-

⁵ Ս. Սամոյլովիչի աշխատությունների ցուցակը և նրա մասին գրականությունը տե՛ս Փ. Ашнин, Александр Николаевич Самойлович, «Тюркологический сборник» 1974, Москва, 1978, с. 8–27, 263–292: Մասնավորապես տե՛ս նաև А. Самойлович, Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями, «Советская тюркология», Баку, 1973, N 5, с. 105–110:

⁶ А. Самойлович, Языковое строительство в Турции, Письменность и революция, Сборник I, Москва–Ленинград, 1933, с. 187–191. Տասնամյակներ անց՝ 1983 թ., Թուրքական լեզվաբանական ընկերությունը մտավ Աթաթյուրքի անվան լեզվի, մշակույթի և պատմության բարձրագույն ընկերության (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) կազմի մեջ: Տե՛ս А. Кононов, Реорганизация турецкого лингвистического общества, Новое научное общество в Турции, «Советская тюркология», 1984, 3, с. 75–83, Теоретические проблемы турецкой грамматики. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIX. Проблемы современной тюркологии, Москва, 1987, с. 6: Ժամանակակից թուրքերենի նորմերի մշակման գործում Թուրքական լեզվաբանական ընկերության դերի մասին տե՛ս նաև Р. Юсипова, Словообразовательная продуктивность – непродуктивность реликтовых аффиксов в современном турецком языке, «Советская тюркология», № 6, Баку, 1986, с. 49–58:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

ռոտ հաղորդումն է ներկայացնում Մոսկվայում՝ վերոհիշյալ Նոր այբուբենի համամիութենական կենտրոնական կոմիտեին, իսկ երկրորդ հաշվետու հաղորդումը՝ գիտությունների գկադեմիայի ընդհանուր ժողովին, որտեղ էլ որոշում է ընդունվում խորհրդաթուրքական գիտական համագործակցությունը խթանելու համար կազմել հատուկ հանձնաժողով: Ա. Ն. Սամոյլովիչի «Լեզվական շինարարությունը Թուրքիայում» հոդվածի հիմքում ընկած են ինչպես հեղինակի հաշվետվությունների տեքստերը, այնպես էլ անձնական դիտարկումները և արտասահմանյան գործուղման ժամանակ հավաքած նյութերը: Չնայած ակնհայտ է, որ ակադեմիկոս Ա. Ն. Սամոյլովիչը ծայրահեղ զգուշավոր էր հոդվածի ձևակերպումներում, այսուհանդերձ չէր կարող չարձանագրել, որ քեմալական կառավարության կողմից «լեզվաբանությանը ներկայացվող պահանջներն ընդլայնվել ու խորացել են», քանզի «մեծածավալ աշխատանքներ են սկսվել պատմագիտական ճակատում, որը պատմագիտական հիմնահարցերի լուծման համար լեզվաբանության օգնության կարիքն ունի»⁸:

Կարևորվում են Ալեքսանդր Սամոյլովիչի վկայություններն ու դատողությունները քեմալական իշխանությունների կողմից հատուկ ստեղծված «Լեզվական հանձնաժողովի» (Dil encümeni), «Թուրքական պատմության ուսումնասիրության ընկերության», «Թուրքերենի ուսումնասիրության ընկերության» ու Ստամբուլում գումարված առաջին լեզվաբանական «քուրուլթայի» (համագումարի կամ համաժողովի), Լեզվաբանական ընկերության ծրագրերի և գործունեության վաղ շրջանի մասին, որոնք լրացուցիչ հնարավորություն են ընձեռում նաև եզրահանգումներ անելու՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի և նրա ստեղծած Ժողովրդական (Ժողովրդահանրապետական կամ Հանրապետական-Ժողովրդավարական) կուսակցության լեզվական «շինարարության» քաղաքականության վրա Չիյա Գյոքալփի լեզվաբանական հայացքների գործած ազդեցության վերաբերյալ: Ա. Սամոյլովիչը ընդգծել է. «Այդ (իմա՝ լեզվաբանական – Ա. Ս.) աշխատանքով անմիջականորեն հետաքրքրվում է հանրապետության նախագահը՝ Գազի Մուստաֆա Քեմալը, որը երբեմն կազմակերպում է երկու (իմա՝ պատմագիտական և լեզվաբանական – Ա. Ս.) ընկերությունների նախագահությունների նիստերը իր նստավայրում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում: Հմմտ. նաև՝ Ramazan Korkmaz, a. g. e., ss. 324–326:

Լեզվական շինարարությունը անվանվում է լեզվական հեղափոխություն, իսկ նրա կազմակերպումը՝ լեզվական մոբիլիզացիա»⁹:

Թուրքական լեզվաբանական ընկերության ծրագիրը, որը կանխանշվել էր 1932 թ. ստամբուլյան լեզվաբանական «քուրուլթայի» կողմից, բաղկացած էր հետևյալ յոթ կետից, որտեղ հստակ կերպով արձանագրվել են ազգայնականությունն իբրև կարևորագույն սկզբունք հռչակած պետականության կողմից լեզվաբաններին և «լեզվական մոբիլիզացիային» առնչվող բոլոր այլ մտավորականներին, պետական պաշտոնյաներին պատվիրվող աշխատանքի կոնկրետ ուղղությունները. 1. Թուրքերենի և շումերերենի, խեթերենի, հնդեվրոպական ու սեմական լեզուների «համեմատական» ուսումնասիրություն¹⁰, 2. Թուրքերենի համեմատական քերականություն, 3. Թուրքերենի բարբառների և հիմնական բառարանների կազմում, թուրքերենի ձևաբանության ու շարահյուսության «շտապ պատրաստում», 4. Թուրքերենի պատմական քերականություն, 5. Թուրքերենի վերաբերյալ արևելյան և արևմտյան աշխատությունների հավաքում և մասնակիորեն թարգմանություն, 6. Արտասահմանյան գիտնականների մասնակցությամբ հանդեսի հրատարակում, 7. Թուրքական թերթերում հատուկ «լեզվական» բաժինների կազմակերպում¹¹:

Քեմալական կառավարության համակողմանի աջակցությունը վայելող Լեզվաբանական ընկերությունը կարճ ժամանակահատվածում իր ճյուղավորումները տարածեց ամբողջ երկրում՝ «սկսած վիլայեթների գլխավոր քաղաքներից ու վերջացրած գյուղով կամ քոչվորական շրջանով, ինչպես ընկերության տեղական հանձնախմբերի և բաժանմունքների, այնպես էլ թղթակից անդամների ձևով», իսկ այնտեղ, որտեղ կային «ժողովրդական տներ»¹², հիշյալ ընկերությունը ներկայացված էր դրանց առնթեր լեզվի, գրականության ու պատմության բաժիններով: Լեզվաբա-

⁹ А. Самойлович, Языковое строительство в Турции, с. 189.

¹⁰ Փաստորեն Մերձավոր Արևելքում թուրքերին բնիկ դարձնելու քաղաքական խնդիրը սպասարկելու նպատակով շումերերենը և խեթերենը հայտարարվում էին «հին թյուրքական լեզուներ» ("Türkçenin gerek Şumer, Eti gibi en eski Türk dilleriyle, gerek Hint-Avrupa Sami denilen dilleriyle mukayesi yapılmalıdır"): St' u Agâh Sırrı Levend , Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri, Üçüncü baskı, Ankara, 1972, s. 415, ինչպես նաև А. Кононов, Очерк истории изучения турецкого языка, Ленинград, 1976, с. 72-73:

¹¹ А. Самойлович, Языковое строительство в Турции, с. 188.

¹² «Ժողովրդական տները» բացվում էին 1932 թվականից Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության կողմից «թուրք ազգայնականության ոգով մշակութային-լուսավորչական աշխատանք» տանելու նպատակով: St- u նույն տեղում:

նական ընկերության ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական կազմակերպություններում միավորվում էին ոչ միայն մասնագետ-լեզվաբանները, որոնք Թուրքիայում պարզապես շատ քիչ էին, այլև լուսավորության, առողջապահության գերատեսչությունների ու բանակի ներկայացուցիչներ, գրողներ¹³:

Հիշարժան է, որ 1930-ական թթ. Թուրքիայում գերիշխել է «Արևային-լեզվաբանական տեսությունը» (Güneş-Dil teorisi)¹⁴, համաձայն որի՝ նախնադարյան մարդու դիտարկման առաջին օբյեկտը արևն էր, հետևաբար «արևի տարրը» առկա է յուրաքանչյուր բառի կազմում: «Ոչ բարդ մանիպուլյացիաների արդյունքում թուրքերենը հայտարարվում էր «ամենահին և ամենակուլտուրական լեզու», որը հիմք էր հանդիսացել բոլոր մյուս լեզուների համար: Սույն հիմնադրույթը թույլ էր տալիս հրաժարվել թուրքերենը օտար փոխառություններից մաքրելու անհրաժեշտությունից»¹⁵, քանզի փորձ էր կատարվելու բազմաթիվ բառեր, որոնք նախկինում համարվում էին «օտար», բացատրելու թուրքերենի միջոցով ու համարելու թուրքական: Այսպես botanik (բուսաբանություն)–ը «բացատրվում էր» bitki (բույս)–ի միջոցով, sosyal (սոցիալական)–ը՝ soy (ցեղ)–ի, termal (թերմալ)–ը՝ ter (քրտինք)–ի միջոցով, elektrik (էլեկտրականություն) բառը՝ iltirik, yiltirik, yaltirik (լույս, փայլատակում)–ի միջոցով... Քեմալական Թուրքիայի նկատմամբ համակրանք տաճող խորհրդային ակադեմիկոս Անդրեյ Կոնոնովը փաստում էր, որ ընդհուպ մինչև Աթաթյուրքի մահը Güneş-Dil teorisi–ն ազդել է թուրք լեզվաբանության ու պատմագիտական մտքի վրա՝ «չտալով այդ դիսցիպլիններին ո՛չ արգասաբեր գաղափարներ, ո՛չ վստահելի մեթոդիկա», իսկ հետագայում հիշյալ «տեսությունը և նրա վրա հիմնված լեզվական շինարարության ամբողջ պրակտիկան սկսեց սուր քննադատության ենթարկվել ինչպես աջ, այնպես էլ ձախ դիրքերից»¹⁶:

* * *

Քեմալական իշխանությունների կողմից տարվող լեզվական քաղաքականությանը, լեզվաբանության ոլորտում թուրք-խորհրդային գիտական առնչություններին ու մասնավորապես այս

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188–189:

¹⁴ Ağâh Sırrı Levend , Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri, ss. 424–426, 431–433, 437–439, 444, 460–461, ինչպես նաև А. Кононов, նշվ. աշխ., էջ 72–73:

¹⁵ А. Кононов, Очерк истории изучения турецкого языка, с. 73.

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

ոլորտում Ն. Մառի դերին հատուկ անդրադարձել է ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին¹⁷:

Ինչպես հայտնի է, քննելով հաբեթաբանության ու լեզվի մասին իր «նոր ուսմունքի» տարաբնույթ հիմնահարցերը, Ն. Մառը բնասիրական ուսումնասիրություններում լայնորեն օգտագործել է տարբեր լեզուների, այդ թվում՝ թուրքերենի և այլ թյուրքական լեզուների նյութերը, բացի այդ հրապարակել թյուրքագիտությանը հատուկ նվիրված մի քանի ծավալուն հոդվածներ¹⁸:

ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության իր համառոտ ակնարկը Վ. Գորդլևսկին սկսում է «գիտության էնտուզիաստ Ն. Մառից», ում բնութագրում է որպես հախուռն, տարվող «և բնականաբար, երբեմն պատշաճ սահմաններն անցնող» անձնավորություն, ով արդեն 1927 թ. «ժողովուրդների ու լեզուների տարածումը և թուրքական լեզուների նախահայրենիքի հարցը» հոդվածում հայտարարել էր, որ թուրքերը սկզբնապես շարժվել են միջերկրածովյան տարածաշրջանից, և եթե հարկ է «լրջորեն խոսել թուրքերի նախահայրենիքի մասին, ապա այն հենց Միջերկրական ծովի մոտ է»¹⁹:

Վ. Գորդլևսկին հիշում է նաև, թե ինչպես Ն. Մառը, թուրքական կառավարության կողմից հրավիրվելով մասնակցելու «Թուրքերենի ուսումնասիրության ընկերության» աշխատանքներին, Անկարայում և Իզմիրում դասախոսություններ էր կարդացել թե՛ ընդհանուր լեզվաբանությունից, և թե՛ թուրքերենի պատմությունից և կրկին առաջ էր քաշել մի կարգախոս, որ առանց թուրքերի գոյություն չունի միջերկրածովյան տարածաշրջան: Ն. Մառի՝ փոքրասիական թուրքական բնակչության բնիկ լինելու մասին տեսակետները, անշուշտ, հիացական արձագանք էին գտնելու

¹⁷ Տե՛ս В. Гордлевский, Изучение Турции в СССР, Избранные сочинение, т. IV, Москва, 1968, с. 356–359. Վ. Գորդլևսկու մասին մեր նախորդ հրապարակումներից տե՛ս Ա. Սաֆարյան, Ռ. Մելքոնյան, Ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին՝ Օսմանյան կայսրությունում բռնի իսլամացման մասին, «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», թիվ 6, Եր., 2009, էջ 298–304, Գ. Մելիքյան, Ալ. Սաֆարյան, Ակադեմիկոս Վլադիմիր Գորդլևսկին՝ հայագիտական հիմնահարցերի մասին, «Արևելագիտության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), VII, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2012, էջ 148–165:

¹⁸ Մասնավորապես տե՛ս «Чуваши – яфетиды на Волге» (1926), «Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких (= тюрских. – Ա.Ա.) народов» (1927) և «О лингвистической поездке в Восточное Средиземноморье» (1934), տե՛ս նաև А. Векилов, Записи академика Н. Я. Марра по турецкой диалектологии, Исследования по филологии стран Азии и Африки, Изд. Ленинградского университета, 1966, с. 32:

¹⁹ Տե՛ս В. А. Гордлевский, նշվ. աշխ., էջ 356:

Թուրքիայում²⁰, այսօր էլ օգտագործվելու էին թուրքական և աղբբեջանական հրապարակումներում՝ համադրվելով նոստրատիկ տեսության դրույթների և սուրբգրային փաստարկումների հետ, հաճախ բախվելով դասական լեզվաբանության, ալթայագիտության ու թյուրքագիտության արդեն դարավոր ավանդույթներին²¹ ու ներկայացնելով ժամանակակից թուրքերի և աղբբեջանցիների նախնիների միգրացիան Փոքր Ասիա և Այսրկովկաս՝ որպես բնականոն «վերադարձ բնօրրան»...

* * *

Լեզվական բարեփոխումների (գրական լեզվի պարզեցման, ժողովրդախոսակցականին մոտեցման) առանձին փորձեր օսմանյան իրականության մեջ եղել են արդեն միջնադարում²², խնդիրը հատուկ կարևորվել է 19-րդ դարում՝ Իբրահիմ Շինասիի, Նամըք Քեմալի և նրանց կողմնակիցների, այնուհետև «Սերվեթի Ֆյունուն» գրական միավորման և նրա կողմից հրատարակվող նույնանուն հանդեսի շուրջը համախմբված «երիտասարդ» մտավորականների խմբի կողմից, այսուհանդերձ գրական օսմաներեն լեզուն ժողովրդախոսակցականին մոտեցնելու փորձերը ցանկալի արդյունք չէին տալիս²³: «Նոր օսմանների»՝ գրական թուրքերենը ժողովրդախոսակցականին մոտեցնելու, լեզվի «թուրքականացման» համար մղած պայքարը նորովի շարունակեցին երիտթուրքերը²⁴: Սեզայի բեյը «Շուրայ-ի ումմեթ» պարբերականի էջերում հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն ժողովրդին հասու լեզվի, կոչ էր անում գրողներին հրաժարվելու թուրքական միջնադարյան գրականության ստեղծագործությունների խրթին լեզվից՝ պնդելով, որ դա թուրք ժողովրդի լուսավորության կարևորագույն նախապայմանն է²⁵: Երիտթուրքական 1908 թ. հեղաշրջումից հե-

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս և հիմն. մասնավորապես А. Дыбо, Исследования по сравнительно-исторической грамматике тюркских и алтайских языков, „Алтаистика ж[е] туркология“ („Алтаистика и тюркология“), №2 (2), 2011, с. 33–44:

²² Մասնավորապես տե՛ս Faruk Kadri Timurtaş, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Vilâyet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 81–86, А. Кононов, Очерки истории изучения турецкого языка, Ленинград, 1976, с. 63–64, Köprülü M. F., Millî Edebiyat Cereyanının İlk mübeşirleri ve Divanı Türkî-i basit, XVI–ncı Asır Şairlerinden Ederneli Nazmînin eseri, İstanbul, 1928, s. 14, 19, (արաբատուն) Milli Edebiyat Cereyanını İlk Mübeşşirlerinden Mahremî, «Hayat Mecmuası», 1928, IV, s. 82:

²³ А. Кононов, Очерки истории изучения турецкого языка, с. 68:

²⁴ Ю. Петросян, Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.), Москва, «Наука», 1971, с. 275:

²⁵ Տե՛ս Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895–1908, Ankara, 1964, s. 201, ինչ-

տո վերականգնված սահմանադրության 7-րդ հոդվածով թուրքերենը հռչակվում էր իբրև պետության պաշտոնական լեզու: Իթթի-հաթականները փորձում էին թուրքերենը պարտադրել ոչ միայն կայսրության քրիստոնյա, այլև ոչ թուրք մուսուլման հպատակներին, ինչը հատկապես արաբների ծայրահեղ դժգոհության կարևոր պատճառ էր դառնալու: Հետագայում քեմալականները շարունակելու էին երիտթուրքերի լեզվական-ասիմիլյատորական բիրտ քաղաքականությունը, 20-ական թթ-ից խափանելով քրդական ու չերքեզական դպրոցներ ու թերթեր հիմնելու փորձերը, իսկ ազգային կրոնական փոքրամասնությունների՝ հունական, հայկական, հրեական դպրոցների սահմանափակ գոյությունը կամ թերթերի հրապարակումը թույլ տալով միայն Ստամբուլում, ինչը փաստելու էին նաև ավանդաբար պանթյուրքիզմի նկատմամբ ծայրահեղ անհաշտ, բայց թուրքիզմի նկատմամբ «ներողամիտ» խորհրդային ու ռուսաստանյան թուրքագետները²⁶:

«Թյուրքականության հիմունքներում» Ջիյա Գյոքալփը հիշում է, թե ինչպես Սալոնիկում հրատարակվող «Գենչ Քալեմլեր» հանդեսի խմբագիր Ալի Ջանիփ բեյի²⁷ հետ մի գրույցի ընթացքում տեղեկանում է, որ վերոհիշյալ հանդեսը փորձում է լեզվի ապարեզում հեղաշրջում կատարել, և այդ պայքարը ղեկավարում է Օմեր Սեյֆեդդինը²⁸: Վերջինիս պրպտումները համահունչ էին

պես նաև Ю. Петросян, նշվ. աշխ., էջ 275:

²⁶ Տե՛ս Ռ. Երեմեև, Թուրքերի ծագումը, Եր., 1975, էջ 284: Հատկանշական է, որ Թուրքիայի Հանրապետության առաջին տարում (1923 թ.) Ստամբուլում եղել է 47 հայկական դպրոց, իսկ 2009–2010 ուստարում՝ 16: Ստամբուլահայ համայնքի կրթական ու լեզվական խնդիրների մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Մելքոնյան, Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության (1920–ականներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2010, էջ 39–48:

²⁷ Yöntem, Ali Canip (1887–1967) – բանաստեղծ, գրականության պատմաբան: Տե՛ս Seyit Kemal Karaalioglu, Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü, Genişletilmiş ikinci basım, İnkılâp ve Aka, Yelken basımevi, İstanbul, 1982, s. 630, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce. Cilt 4. Milliyetçilik. İletişim Yayınları 848, İstanbul, 2002, s. 251, 330, 811.

²⁸ Ömer Seyfeddin, (1884–1920) – ճանաչված թուրք գրող և քննադատ: Տե՛ս Yaşar Nabi, Ömer Seyfettin, Hayatı, Sanatı, Eseri, İstanbul, 1955, Cemil Yener, Ömer Seyfettin’in Öykücülüğüne Toplu Bir Bakış, Türk Dili, Aylık Dil ve Yazın Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, Sayı 286, Temmuz, 1975, ss. 44–53, Seyit Kemal Karaalioglu, Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü, s. 420, А. Алькаева, Очерки по истории турецкой литературы, 1908–1939, Москва, 1959. Հատկանշական է, որ Լեյլա Ալկանայի կարծիքով Զիյա Գյոքալփի մշակութաբանական ու լեզվաբանական ծրագրերի քննադատությանն է ուղղված հենց Օմեր Սեյֆեդդինի «Գիտելիքների օջախներ» նովելաշարի երգիծանքը: Հստ Լ. Ալկանայի «Իր բազմաթիվ տեսական աշխատանքներում Գյոքալփը փորձում էր ապացուցել, որ ազգը հավերժ գոյություն ունեցող միասնականություն է: Նրա գլխա-

իր՝ Զիյա Գյոքալփի լեզվաբանական հայացքներին²⁹:

Հետագայում «Լեզվական հեղափոխություն» (“Dil Devrimi”) անունը ստացած ու Մուստաֆա Քեմալի և քեմալականների կողմից իրագործված հիրավի արմատական բարեփոխումների տեսական հիմքերը մշակող թյուրքականության գաղափարախոսը հատուկ ընդգծում էր, որ օսմաներենում շատ փոքր էր թուրքերենի ու թուրքական մշակույթի բաժինը և օսմաներենը որակում էր որպես իրենց «քաղաքակրթության լեզու»³⁰, որն իրականում միանգամայն խորթ էր հասարակ թուրք ժողովրդին: Անտարակույս, լեզվական բարեփոխումները ժամանակի հրամայական պահանջն էին, սակայն ինչպես գրել է խորհրդային շրջանում զգալի հեղինակություն վայելող ադրբեջանցի հետազոտող Էսմիրալա Հասանովան, «իրենց ընդհանուր բնույթով առաջադիմական միջոցառումները հաճախ օգտագործվում էին բուրժուական մտավորականության հետադիմականորեն տրամադրված ներկայացուցիչների կողմից պանթյուրքական նպատակներով: Թյուրքական լեզուների ազգակցության հիման վրա Թուրքիայի հովանուներքո թյուրքալեզու ժողովուրդների բռնի միավորման պանթյուրքիստական գաղափարը հիմնավորելու փորձեր էին արվում: Նոր գիտաբառեր ստեղծելուն ուղղված միջոցառումները երբեմն ուղղորդվում էին դեպի նեղ ազգայնամոլության հունը: Այսպես Զիյա Գյոքալփը... պնդում էր, որ նոր գիտաբառերի ստեղծումը թուրքե-

վոր հատկանիշը սերնդեսերունդ փոխանցվող արտապատմական գիտակցությունն է, որն արտահայտվում է արյան, հավատի, մշակույթի, լեզվի միասնության մեջ: Այդ գիտակցությունը,– պնդում է պանթյուրքիստ փիլիսոփան,– կարող է գոյություն ունենալ նաև չարթնացված, նիքիող վիճակում, ինչպես, օրինակ՝ այն ժողովուրդների մոտ, որոնք կոչված են բնակեցնելու ապագա «Թուրքական պետությունը», իսկ այդպիսիք էր նա համարում Թուրքեստանի, Պովովիեի, Կովկասի, Ղրիմի և Ալթայի ժողովուրդներին: Անհրաժեշտ է նրանց ներշնչել այդ գիտակցությունը: Ներշնչման միջոցների համակարգում պանթյուրքիզմի գաղափարախոսն ամենամեծ դերը հատկացնում էր լեզվին: Այստեղից էլ գալիս էր ձգտումը (ինչպես և օսմանիստների մոտ) վերափոխել լեզուն, ստեղծելու միասնական «համաթյուրքական լեզու»՝ հին թյուրքական լեզուների և բարբառների հիմքի վրա»: Л. Алькаева, Сюжеты и герои в турецком романе (Конец IX – начало XX века), Москва, 1966, с. 125 Հնդհանուր առմամբ համաձայնելով Լ. Ալկանայի՝ Զիյա Գյոքալփին և պանթյուրքիզմին տված գնահատականներին՝ միաժամանակ հարկ է ճշգրտել, որ ցոքալփյան լեզվաբանական հայեցակարգը ենթադրում էր որպես «համաթյուրքական լեզու» պարտադրել կոնկրետ Ստամբուլի խոսակցական թուրքերենը, որը տվյալ ժամանակաշրջանում, հիրավի, գրական լեզվի կարգավիճակ չէր ստացել անգամ «բուն» Թուրքիայում:

²⁹ St. 'u Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Dördüncü basılış, Varlık Yayınevi, sayı: 825, İstanbul, 1961, s. 10 (այսուհետև՝ “Türkçülüğün Esasları”):

³⁰ St. 'u նույն տեղում, էջ 23:

րի հասարակական գիտակցության՝ ազգայնականության ուղղությամբ զարգացման հետ է կապված»³¹:

Զիյա Գյոքալփը «Թյուրքականության հիմունքները» աշխատության մեջ փորձել է տասնմեկ կետում սեղմ ամփոփել իր լեզվաբանական սկզբունքները³²: Թյուրքերենի պատմության ժամանակակից մասնագետներն իրենց աշխատություններում ու դասախոսություններում իրավացիորեն ներկայացնում են լեզվաբանության ոլորտում գյոքալփյան վերոհիշյալ սկզբունքներից միայն 9-ը³³, այն էլ՝ գիտականորեն խմբագրված ձևով, քանզի «Թյուրքականության հիմունքների» բնագրում առկա 10-րդ կետն ընդամենը հայտարարում է բառերի՝ նշաններ հանդիսանալու մասին ցանկացած ուսանող-լեզվաբանին հայտնի իրողությունը, իսկ 9-րդ կետում պարզապես առաջարկվում է «թյուրքական քաղաքակրթության» պատմության մասին երկեր գրելիս «հին թյուրքական հաստատությունները» բնորոշող բառապաշարը միայն որպես գիտաբառեր օգտագործել նոր թյուրքերենում՝ դա չհամարելով մեռյալ ձևերի վերակենդանացում³⁴: Այսուհանդերձ ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ երկու կետերն էլ ուշագրավ տեղեկատվություն են պարունակում թե՛ գյոքալփյան հրապարակախոսության մոդուսի և թե՛ ժամանակին թյուրք մտավորականության շրջանում ծավալված բանավեճերի մասին որոշակի պատկերացում կազմելու տեսանկյունից: Ստորև շարադրենք լեզվաբանության ոլորտում գյոքալփյան սկզբունքներն ամփոփող մյուս ինը կետերը. ա) Օսմաներենից վճռականորեն հրաժարվելով և ազգային լեզվի ձևավորման համար նույնությամբ ընդունելով ժողովրդական գրականության համար հիմք ծառայող թյուրքերենը՝ գրել այնպես, ինչպես խոսում են Ստամբուլի բնակիչները, հատկապես ստամբուլցի կանայք: բ) Չգործածել այն արաբերեն ու պարսկերեն բառերը, որոնց թյուրքական կրկնօրինակները կան ժողովրդախոսակցական լեզվում, սակայն պահպանել այն արաբերեն ու պարսկերեն բառերը, որոնց համարժեքները չկան թյուրքերենում: գ) Թյուրքերեն համարել արաբերեն ու պարսկերեն բառերի ժողովրդական լեզվում «աղավաղված» ձևերը ու դրանց ուղղագրությունը համապատասխանեցնել նոր (թյուրքական) ար-

³¹ Տե՛ս «Թյուրք Յուրդու», հատոր I – II, 1911–1912, էջ 258–261, Э. Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции, Баку, 1966, с. 94:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94–95:

³³ Մասնավորապես տե՛ս և հմմտ. А. Кононов, Очерки истории изучения турецкого языка, էջ 68–69:

³⁴ Տե՛ս “Türkçülüğün Esasları”, էջ 95:

տասանությամբ: դ) Չաշխատել վերակենդանացնել հին թյուրքերենի «բրածո» բառերը, եթե դրանց փոխարինել են նորերը: ե) Նոր գիտաբառեր որոնելիս նախ դիմել ժողովրդական լեզվի բառապաշարին, ապա օգտագործել թյուրքերենի ածանցները, և բացառապես նման հնարավորություն չլինելու դեպքում դիմել օտար լեզուներից փոխառություններին: գ) Վերացնել արաբերենի ու պարսկերենի «կապիտուլացիաները», թյուրքերենում չկիրառել այդ լեզուների թեքման ու կապակցման ձևերը: է) Բոլոր այն բառերը, որոնք գիտի ու գործածում է թյուրք ժողովուրդը, թյուրքերեն են, ժողովրդին հոգեհարազատ, և ոչ արհեստածին յուրաքանչյուր բառ ազգային է: ը) Նոր թյուրքերենի հիմքում դրվում են «Ստամբուլի թյուրքերենի» հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը ու լեքսիկան, ուստի այլ «թյուրքական բարբառ-խոսվածքներից» (իմա՝ ոչ միայն այսպես կոչված «անատոլիական» կամ «բալկանյան» թյուրքերենի բարբառներից, այլ նաև ուրիշ թյուրքական լեզուներից) բառեր կամ քերականական ձևեր հնարավոր չէ փոխառնել (միաժամանակ կարևորվում է դրանց խոր «համեմատական» ուսումնասիրությունը): թ) Վերոհիշյալ սկզբունքներով պետք է կազմել նոր թյուրքերենի բառարանն ու «քերականությունը» և այս գրքերում նոր թյուրքերեն մտած արաբապարսկական փոխառությունների կազմության մասին տեղեկատվությունը ներկայացնել ոչ թե լեզվի «բնախոսության» բաժնում, այլ «հնէաբանության ու ծագումնաբանության» հավելվածում³⁵:

* * *

Արձանագրելով, որ «թյուրքական» միասնական լեզու և գրականություն չձևավորելու պատճառը (թյուրքալեզու) երկրների և

³⁵ St' u "Türkçülüğün Esasları", էջ 94-96: Գյոքալփի երազած «թրքությունը» (Türklük) ենթադրում էր «միասնական խիղճ» (իմա՝ ոգեղեն միասնականություն, հավաքական ինքնագիտակցություն), կրոն, հայրենիք և ամենակարևորը՝ լեզու: Այս գաղափարն արտացոլված է նաև հեղինակի «Լեզու» ("Lisan") ծրագրային հայտնի բանաստեղծության մեջ. «Գեղեցիկ լեզուն մեզ համար թյուրքերեն է, / Ուրիշ լեզուն մեզ համար խաղաղ գիշեր է / Մտամբուլյան խոսվածքը / Ամենապարզը, ամենանրբագեղն է մեզ համար.... Մի՛ խոնարհվիր արաբերենի առջև, / Իրան էլ ամենևին մի՛ գնա, / Թեջվիդը (արաբ.՝ Ղուրանի ընթերցանության կանոնները, նաև՝ ճիշտ (անթերի) խոսք-Ա. Ս.) սովորի՛ր ժողովրդից, / Նրբագեղ-բաճրառճ խոսողներին մի՛ լսիր Թուրանն ունի մեկ ժողովուրդ / Եվ ունի մեկ լեզու, / «Ուրիշ լեզու կա» ասողն / Ուրիշ մի նպատակ ունի Թրքությունն ունի մեկ խիղճ, / Մեկ հավատ, մեկ հայրենիք, / Սակայն բոլորը կգատվեն-կմեկուսանան, / Եթե չլինի լեզուն միասնական»: Ziya Gökalp, Hayatı - Sanatı - Eseri (Hazırlayan: Ali Nüzhet Göksel), Beşinci Basılış, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 108-109.

տարածքների անջրպետվածությունն էր՝ Գյոքալփը առնվազն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության ջախջախումը, և «Թյուրքականության հիմունքների» տեքստի կոնկրետ վերլուծությունից ելնելով՝ նույնիսկ դրանից հետո էլ հնարավոր էր համարում թուրքերենի ստամբուլյան խոսվածքի ու նրա հենքի վրա ձևավորված գրականության ընդունումը բոլոր «թուրքերի» (իմա՝ թյուրքական ժողովուրդների) կողմից՝ որպես միասնական մշակույթի ձևավորման գործոն՝ հենց սա դիտարկելով որպես թյուրքականության կարևորագույն սկզբունք³⁶։ Նախկինում, ըստ Գյոքալփի, քոչվոր ցեղերի մշտական տեղաշարժը ու տարբեր ցեղերի հաճախակի շփումն է նպաստել լեզվամշակութային մերձեցմանը, սակայն XX դ. սկզբին թուրքերին այլևս չէր սպառնում լեզվական խզումը, որովհետև անընդհատ ավելի լայն տարածում էին ստանում երկաթուղիները, փոստը, հեռագիրն ու հեռախոսը։ Միաժամանակ Գյոքալփը բազմիցս ընդգծում էր, որ թուրքերի լեզվական մերձեցումն ուներ երեք թշնամի, որոնցից առաջինը ազգային յուրաքանչյուր դրսևորման թշնամի հանդիսացող սոցիալիզմն էր. «Հյուսիսային թուրքերի» (իմա՝ «Կազանի» թաթարների – Ա. Ս.) շրջանում հենց սոցիալիզմի գաղափարի տարածումն է խթան հանդիսացել նրանց «տարածքային–տեղական» գրականության ձևավորման համար, մինչդեռ ցանկացած լեզու ունի ժողովրդական խոսվածքներ, և թուրքերի ազգային միասնականությանը հույժ վտանգ է սպառնում տարածքային խոսվածքների (բարբառների) վերածումը գրական լեզվի և դրանց հենքի վրա տարբեր գրականությունների ստեղծումը³⁷։ Գյոքալփը հետևողականորեն հանդես էր գալիս մասնավորապես թաթարական ուրույն մշակույթի դեմ՝ այն պարզապես համարելով զատման–առանձնացման–մեկուսացման դրսևորում ու «թաթար» անվանումն իսկ արհեստածին էր համարում Պոլվոլթիեյի թաթարների համար՝ սկզբունքորեն նախընտրելով նրանց անվանել «հյուսիսային թուրքեր» (“Şimal Türkleri”)։ Այսուհանդերձ «մեծահոգաբար» հնարավոր համարելով պատմական իրադարձությունների նաև այնպիսի հաջորդականությունը, ըստ որի թաթարները, ուզբեկները, կիրգիզները (ղազախները) կարող են ձևավորել առանձին, ուրույն մշակույթ ու կայանալ որպես առանձին ազգեր՝ կոչվելով միայն սեփական անվամբ՝ Գյոքալփը կարևորում էր «այս հին ազգականներին»՝

³⁶ St' u Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muâsırlaşmak, İstanbul, 2004, էջ 88–90։

³⁷ Р. Мухамметдинов, Зарождение и эволюция тюркизма, Казань, 1966, с. 152.

որպես էթնիկ-ցեղային հանրություն-ամբողջականություն միավորող անվանումը, և ըստ «պանթուրքիզմի մեծ տեսաբանի»³⁸՝ «Ահա այդ ընդհանուր անվանումը «Թուրան» բառն է»³⁹:

Համաձայն «Թյուրքականության հիմունքների» հեղինակի պնդման՝ թուրքերի մյուս թշնամին ռուսական կառավարության միջոցառումներն էին՝ ուղղված «թուրքերի» (թյուրքական ժողովուրդների) կրթական-մշակութային կապերն արգելելուն: Ըստ Գյոքալփի՝ Ռուսաստանում չարակամորեն տարածվում էր այն գաղափարը, որ յուրաքանչյուր տարածաշրջանում տեղական բնակչության՝ գյոքալփյան եզրաբանությամբ՝ բարբառը պետք է դառնա կրթության լեզու, ինչի նպատակը «միասնական թուրք ազգը» առանձին ժողովուրդների տարանջատելն էր, քանզի ազգի ոչնչացման համար պետք է նրա լեզուն մասնատել մի քանի առանձին լեզուների: Ռուսաստանյան «թուրքերի» (թյուրքերի) շրջանում առկա երկու ուղղություններից առաջինը փորձում էր զարգացնել-մշակել ժողովրդական խոսվածքները, որոնց հիման վրա ի հայտ էին գալիս տարբեր գրականություններ, իսկ երկրորդը ձգտում էր որպես ազգային լեզու ընդունել (Օսմանյան կայսրության) թուրքերենը. Գյոքալփն անշուշտ տարիներ շարունակ աներկբա պաշտպանում էր երկրորդ ուղղությունը՝ երազելով բոլոր «թուրքերին» (այսինքն՝ թյուրքալեզու ժողովուրդներին) որպես ազգային ու գրական լեզու պարտադրել Ստամբուլում խոսվող թուրքերենը, ինչը հիմնավորվում էր արհեստականորեն համընդհանուր թուրքերենի ստեղծման անհնարինությամբ (բոլոր գրական և ազգային լեզուները ստեղծվել են որևէ մեկ բարբառի հենքի վրա), ինչպես նաև Ստամբուլի՝ տվյալ ժամանակաշրջանում դեռևս միակ ինքնիշխան թյուրքական պետության՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը, իսկ մինչև քեմալականների կողմից խալիֆաթի վերացումը՝ նաև նրա կենտրոնը հանդիսանալու փաստարկով: Կարծում ենք, նույնիսկ Գյոքալփի նկատմամբ

³⁸ Բնութագրումը Լ. Ռաշնայիին է («Pantürkizmin büyük nazariyatçısı Ziya Gökalp idi»): Տե՛ս Prof. Dr. La'szlo' Ra'sonyi, Tarihte Türklük, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 126, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1993, էջ 258: Գյոքալփի ու նրա հետևորդների նկատմամբ անթաքույց համակրանքով տոգորված հունգարացի այս արևելագետը, վերլուծելով գյոքալփյան «Թուրանի» ըմբռումը և, ըստ ամենայնի, այն համարելով «չափավոր», հատուկ ընդգծում է, որ ի տարբերություն հունգարական «թուրանականների», ում «չափազանցված» ընկալմամբ ֆինների, հունգարների, մոնղոլների և այլ ժողովուրդների ամբողջականության իմաստն է արտահայտում «Թուրանը», գյոքալփյանը վերաբերում է միայն «թուրքերին» (թյուրքերին): Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259:

³⁹ Տե՛ս «Türkçülüğün Esasları», էջ 19:

անթաքույց համակրանք տաժող հետազոտողները անկարող են չարձանագրել հասարակության և ազգի կյանքում լեզվի դերի գյոքալիյան բացահայտ «Ֆետիշացումը» և որպես մի ինչ-որ ինքնաբավ ուժի մասին պատկերացումը, XX դարի սկզբին անգամ բուն Ստամբուլում դեռևս հիմնավորապես գրական լեզվի կարգավիճակ չստացած ստամբուլյան բարբառի պարտադրումը թյուրքալեզու մյուս ժողովուրդներին, թյուրքականության գաղափարախոսի դատողությունների սխեմատիզմը, թյուրքական տարբեր ժողովուրդների և նրանց լեզուների զարգացումը պայմանավորող պատմական կոնկրետ գործոնների միտումնավոր անտեսումը⁴⁰:

Հարկ է նշել, որ առնվազն մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը «թաթարերեն» (татарский язык), «թյուրքերեն» (тюркский язык) ու «թուրքերեն» (турецкий язык) անվանումներն օգտագործվել են զուգահեռաբար⁴¹ Ռուսաստանի կայսրության բազմաթիվ թյուրքական ժողովուրդների լեզուների համար, իսկ XIX դարի վերջից «թաթարներ» անվանումը պահպանվեց որպես Ոսկե Հորդայի փլուզման արդյունքում ստեղծված նախկին խանությունների տարածքի թյուրքալեզու բնակչության անվանում, հետագայում, ի տարբերություն Ղրիմի թաթարների լեզվի («крымско-татарский язык»), կազանյան, աստրախանյան ու սիբիրյան թաթարների լեզուն սկսեց պարզապես կոչվել «թաթարերեն», թեև մինչև XIX դարի վերջը թաթար գրողներն ու գիտնականները իրենց կոչում էին «բուլղ(գ)արներ»՝ իրենց անվանն ավելացնելով «Բուլգարի» մականունը: Խոսակցական թաթարերենը, ըստ Ն. Ա. Բասկակովի, «ձևավորվել է բուլղարական ու ղփչաղյան ցեղային լեզուների

⁴⁰ St' u P. Мухамметдинов, նշվ. աշխ., էջ 154, Л. Салахнева, Эволюция концепции тюркизма Зии Гекальпа, Современные проблемы и перспективы развития исламоведения, востоковедения и тюркологии, Нижний Новгород, 2007, с. 188–190. Հատկանշական է, որ դեռևս Մահմուդ Կաշգարիի «Դիվանում» ընդգծվում է, որ կիրգիզները, ղփչաղները, օղուզները, բաշկուրտները և թյուրքական այլ ցեղեր խոսում են թյուրքերեն, բայց ունեն իրենց բարբառները (տե՛ս Mahmud Kaşgarlı, Divanü Lügat-it-Türk, Çeviren B. Atalay, C. 1, Ankara, 1939, s. 29–30): Ս. Գ. Կլյաշտորնին նշում է, որ Մահմուդ Կաշգարիի հակադրում է «Խականիյա» կոչված պետական լեզուն այլ ցեղային լեզուների: St' u C. Кляшторный, Эпоха Махмуда Кашгарского, “Советская тюркология”, 1972, № 1, с. 18–23, ինչպես նաև В. У. Махпиров, Имена далеких предков (Источники формирования и особенности функционирования древнетюрской ономастики), Алматы, 1977, с. 85:

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Г. Благова, Варинатные заимствования турок–тюрк и их лексическое обособление в русском языке (К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов),– «Тюркологический сборник», Москва, 1973, с. 93–140:

փոխազդեցության արդյունքում» և հետագայում զարգացել Ոսկե Հորդայի դարաշրջանում⁴², իսկ Կազանի խանության ժամանակաշրջանում (XV–XVII դդ.) այն արդեն վերջնականապես ձևավորվել էր որպես ժողովրդախոսակցական լեզու՝ տարբեր տարածքային դրսևորումներով: XIX դարում սկսում է ձևավորվել ազգային–գրական թաթարերենը, այս շրջանում թաթար լուսավորիչները ձգտում էին գրական լեզուն մոտեցնել խոսակցականին, ի հայտ են գալիս «մերձվոլգյան թաթարերենի» քերականությունները: Ժամանակակից գրական թաթարերենի հիմնադիրներից է գրող, ֆուլկլորիստ, լեզվաբան ու մանկավարժ Կայում (Գաբդելկայում) Նասիրին: Թաթարերենն իսկապես նախ դասավանդվել է ռուսական ուսումնական հաստատություններում: Սանկտ–Պետերբուրգում է հրատարակվել Իոսիֆ Գիգանովի թաթարերենի քերականությունը: XIX դարում տպագրվում են Ի. Խալֆինի, Ա. Կազեմբեկի, Մ. Իվանովի, Գ. Մախմուտովի աշխատությունները: 1887 թ. հրատարակվում է Գ. Ֆեիզխանովի համառոտ ձևաբանությունը (թաթարերեն): Առաջին ռուսական հեղափոխությունից հետո թաթարերենն ազատորեն դասավանդվում էր թաթարական դպրոցներում, տասնյակ դասագրքեր ու բառարաններ էին ստեղծվում ռուս, ֆրանսիացի, արաբ գիտնականների աշխատությունների ազդեցությամբ: 1919 թ. Ջամալ Վալիդին արդեն ստեղծել էր թաթարերենի առաջին բուհական դասագիրքը⁴³:

«Թյուրքականության հիմունքներում» հեղինակը գրում է, որ «հյուսիսային թուրքերից (իմա՝ թաթարներից – Ա. Ս.) մի խումբ երիտասարդների»՝ թաթարերենի և թաթարական մշակույթի ստեղծման ջանքերը կհանգեն նրան, որ թուրքերն ու թաթարները կհամարվեն տարբեր ազգեր: Կիրգիզների և ուզբեկների՝ ինքնուրույն լեզու ու գրականություն, առանձին մշակույթ ձևավորելու ուղղությամբ գնալու դեպքում «թուրք ազգի սահմանն էլ ավելի կնեղանա»⁴⁴: Զիյա Գյոքալփին ավելի դժվար էր թվում յակուտ–

⁴² Н. Баскаков, Тюрские языки, Москва, 1960, с. 160.

⁴³ Տե՛ս М. Закиев, Татарский язык, Языки народов СССР, т. II (Тюрские языки), Москва, 1966, с. 139–141, 153–154, նաև՝ М. Закиев, Казанская школа тюркологов и грамматики на татарском языке (конец XIX и начало XX в.), – TURCOLOGICA (К семидесятилетию академика А. Н. Кононова), Ленинград, 1976, с. 73–79, տե՛ս և հմմտ. նաև՝ La 'szlo' Ra' sonyi, Tarihte Türklük, s. 276–279:

⁴⁴ Տե՛ս “Türkçülüğün Esasları”, էջ 17: Հունգարացի թուրքամետ արևելագետ պրոֆ. Լ. Ռաշնային նույնպես ակնհայտ ավստասնքով է արձանագրում, որ 1905 թ–ից (այսինքն՝ առաջին ռուսական հեղափոխությունից) հետո Ռուսաստանում ապրող «թուրքերի» (թյուրքալեզու ժողովուրդների) հոգևոր–մշակութային ասպարեզում առաջնորդումը «անցավ Կազանցիների ձեռքը»,

ներին և «Ալթայի թուրքերին» (Հեռավոր Արևելքի թուրքալեզու ժողովուրդներին ու ցեղերին) «Թուրքիայի թուրքերի» մշակույթի շրջանակում ընդգրկելու խնդիրը «նրանց ավելի հեռու գտնվելու պատճառով»⁴⁵։ Թեև պանթուրքիզմի գաղափարախոսն ազգը բնորոշում էր որպես լեզվական, կրոնական, բարոյական ու գեղագիտական ընդհանրությամբ, այսինքն՝ միևնույն դաստիարակությունը ստացած անհատների համախմբում՝ գրելով, որ մարդը արյունակիցների հետ ապրելուց գերադասում է ապրել իր լեզվով խոսող և իր կրոնը դավանող մարդկանց հետ, «քանզի մեր մարդկային անհատականությունը ոչ թե մարմնականի, այլ հոգեկանի մեջ է»⁴⁶, սակայն հետևողականորեն շրջանցում էր մասնավորապես չուվաշների, յակուտների, գագաուզների՝ նախկին Ռուսաստանի կայսրության ուղղափառ քրիստոնյա թուրքալեզու ժողովուրդների հետ ռուսների ունեցած կրոնական ու բազմադարյան մշակութային ընդհանրությունների փաստը⁴⁷, կիրգիզների (ղազախների), կարակալպակների, ուզբեկների, թուրքմենների ծագումնաբանության ու լեզվամշակութային առանձնահատկությունների թեման⁴⁸, արհամարհում արդեն 19-րդ դարի 2-րդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին ղազախներեն («ղփչաղերեն») գրքերի ու պարբերականների հրատարակության փաստը, անտեսում թուրքմենական գրականության դասական Մահթումկուլի-Ֆրագիի (18-րդ դար)⁴⁹, ղազախ մեծ լուսավորիչներ Չոքան Վալիխա-

որտեղ տեղական բարբառը զարգացավ որպես գրական լեզու։ Միաժամանակ նա ստիպված էր փաստել, որ արաբական տառերի օգտագործումն էր տևականորեն սքողում «թուրքական բարբառների» (իրականում՝ թուրքական տարբեր լեզուների) միջև առկա տարբերությունը։ St' u Prof. Dr. La szlo' Ra' sonyi, Tarihte Türklük, s. 276:

⁴⁵ St' u “Türkçülügün Esasları”, էջ 17–18:

⁴⁶ St' u “Türkçülügün Esasları”, էջ 16:

⁴⁷ St' u և հմմտ. “Türkçülügün Esasları”, էջ 13–18:

⁴⁸ Հին թուրքերի էթնոմշակութային պատմության փուլերի, Türk, Uyğur, Qırğyz, Qypçaq, Qarluq, Başkırt, Tatar և մի շարք այլ թուրքական էթնոխմբների մասին հսկայածավալ գրականությունից մասնավորապես տե՛ս B. Бартольд, Сочинения в 9 томах, Том V, Москва–Ленинград, с. 560, А. Кононов, Опыт анализа термина “тюрк”, СЭ, 1949, № 1, с. 40–47, նույնը՝ Родословная Туркмен, Сочинения Абул-Гази, Хана Хивинского, Москва–Ленинград, 1958, с. 84, В. Махпиров, Имена далеких предков, с. 25–64, 93–106, տե՛ս նաև գրականության ցանկը, նույն տեղում, էջ 279–299:

⁴⁹ Աշխարհահռչակ թուրքագետ Վ. Բարտոլդը հետևողականորեն պնդում էր, որ «սեփական ազգային բանաստեղծ ունեցող միակ թուրքական ժողովուրդը թուրքմեններն են», և այդ բանաստեղծը Մահթումկուլին է։ St' u B. Бартольд. Из истории тюрков. Петроград, 1917, с.12–13; Сочинения, том V (Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов), Москва, с. 187, 227, 465, 574: St' u և հմմտ. նաև Annagurban Aşyrow, Magtumgulynyň

նովի (1835–1865), Իբրայ Ալթինսարինի (1841–1889), Աբայ Կունանբակի (1845–1904), ուզբեկական գրականության դասական Համգա Հաքիմ–գադեի (1889–1919) և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդների այլ ականավոր գրողների ու դեմոկրատ մտավորականների ազգանվեր ու բացառիկ արգասաբեր գործունեությունը⁵⁰: Այսօր Գյոքալփի ապրած ժամանակաշրջանից շուրջ հարյուր տարի անց, ղազախերենը, ուզբեկերենը, կիրգիզերենը (ղրղզերենը), թուրքմեներենը արդեն առնվազն երկու տասնամյակ է, ինչ ոչ միայն դե յուրե, այլև դե ֆակտո ինքնիշխան երկրների սահմանադրությամբ ամրագրված պետական լեզուներ են, և նրանց՝ բարբառ թե լեզու որակելու հարցադրումն իսկ, անշուշտ, անհեթեթ կամ վիրավորական է հնչում նույնիսկ այն ղազախ, ուզբեկ, կիրգիզ (ղրղզ), թուրքմեն մտավորականների համար, ովքեր առանձնահատուկ համակրանք են տաժում դեպի Թուրքիան և ակտիվորեն հանդես գալիս համաթյուրքական մշակութային արժեքների վերհանման ջատագովությամբ... Մասնավորապես լեզվի պատմության ղազախ մասնագետների տարակարծությունը գեթ այն հարցում է, թե արդյոք ղազախերեն գրական լեզուն ձևավորվել է նրա գրավոր ձևի կայացումից շատ ավելի վաղ՝ ղազախ ժիրաունների և աքընների հարուստ բանավոր–բանաստեղծական ստեղծագործության հիմքի վրա (Ե. Ժուբանով, Ա. Իբաթով), թե գոյություն ունեցող գրական լեզուն ստացել է իր զարգացման գրական ձևը, կայացել հիրավի ժողովրդական հենքի վրա մեծ բանաստեղծ ու մտածող Աբայի ստեղծագոր–

Golýazmalarynyň Derňewi, Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014, ինչպես նաև՝ Աննակուրբան Աշիրովի վերջաբանը, Մահթումկուլի Ֆրագի, Հատընտիք (կազմ. և խմբ.՝ Վ. Խաստուր և Ա. Սաֆարյան), Եր., 2014, էջ 164–177:

⁵⁰ Մասնավորապես տե՛ս Н. Баскаков, Введение в изучение тюрских языков, Москва, «Высшая школа», 1962, с., 227–267, Ж. Сыздыкова, Особенности цивилизационного фактора и роль исторического наследия в Центрально-Азиатском регионе, Meyerial, т. 2 (Сборник статей , посвященный 70-летию М. С. Мейера, ИСАА при МГУ им. М. В. Ломоносова, Академия гуманитарных исследований), Москва, 2006, с. 199–221: Կարծում ենք, հիշարժան է Ղազախստանի հռչակավոր ազգայնական բանաստեղծ Մադան Ժումաբակի (1893–1938)՝ յուրաքանչյուր ղազախ մտավորականին քաջածանոթ «Аза тили» բանաստեղծությունը, որն ակնհայտորեն վկայում է, որ ղազախերենը ալթայյան թյուրքերի փառքը ոգեկոչող հեղինակի համար էլ լեզու էր (тил), այլ ոչ թե «բարբառ» կամ «խոսվածք»: Մադան Ժումաբակի մասին տե՛ս Мурат Султанбеков, Поетическое вдохновение: Абай, Шакарим и Мухтар. Книга о трех классиках, Семипалатинск, 2007, с. 307–308, Б. Канапьянов, Великий поэт мировой культуры (Макжан Жумабаев), Весы (Этюды, очерки, статьи), Алматы, «Жибек Жолы», 2008, с. 152–161.

ծության բարեբեր ազդեցությամբ (Ռ. Գ. Սըզդըկ և ուրիշներ)⁵¹: Այսպիսով՝ թուրքերենի և դազախերենի (ինչպես նաև այլ թյուրքական լեզուների)՝ առնվազն 20-րդ դարի սկզբին արդեն միանգամայն տարբեր գրական լեզուներ, այլ ոչ թե «բարբառներ» կամ «խոսվածքներ» հանդիսանալը ժամանակակից դազախ (ինչպես նաև Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու այլ երկրների) լեզվաբանների, գրականագետների և մշակութաբանների համար էլ նույնքան ակնհայտ իրողություն է, որքան վերոհիշյալ լեզուների ծագումնաբանական թյուրքական ընդհանրության փաստը⁵²:

Ակնհայտ է, որ նույնիսկ «մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսով երկրորդ թուրքական պետականություն հռչակվելու հավակնորդ Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանադրության մեջ⁵³՝ ուլտրապանթուրքիստների պնդմամբ ամրագրվելիք պետական լեզուն՝ կոմպրոմիսային ձևակերպմամբ «Ադրբեջանական թուրքերեն» իսկ իրականում վաղուց արդեն անշրջելիորեն գրականի կարգավիճակ ստացած, թեև թուրքական բառարաններում «ադրբեջանական բարբառ» (Azeri lehçesi) կոչվողն է⁵⁴: Այսուհանդերձ, հարկ է փաստել, որ Թուրքիայում ամբողջ 20-րդ դարի ընթացքում շարունակվել, և ներկայումս էլ շարունակվում է «lehçe» (diyalekt – բարբառ, խոսվածք, խոսակցական լեզու) կամ «şive» (խոսվածք) եզրերի համառ կիրառությունը ոչ միայն ադրբեջաներենի, այլև թյուրքական մյուս բոլոր լեզուների համար, ինչն, իհարկե, «Թյուրքական աշխարհի» համար հատուկ ծրագ-

⁵¹ А. Байтуова, Основные этапы формирования и становления литературных норм в казакском и турецком языках, «Тюрский мир: история и современность». Сборник статей международного тюркологического симпозиума, Астана, 28–29 апреля 2011г., с. 76–80.

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80: Հատկանշական է, որ Ա. Բայտուովան նաև արձանագրում է, որ դազախերենի և թուրքերենի գրական նորմերը ձևավորվել ու կայացել են մոտավորապես միևնույն պատմական դարաշրջանում՝ միջին դարերում և այդ երկու լեզուներից յուրաքանչյուրի էթնոլինգվիստիկ հենքը կազմել է տոհմերի և ցեղերի որոշակի խումբ՝ կոնսոլիդացված մեկ էթնիկական հանրության մեջ՝ շնորհիվ վարչատարածքային, բնական-աշխարհագրական, մշակութային-ավանդույթային ու լեզվական ընդհանրության:

⁵³ Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանադրության 21-րդ հոդվածի (Պետական լեզուն / Dövlət dili) առաջին կետում ամրագրված է. «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir»: «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական լեզուն ադրբեջաներենն է», իսկ լեզվի զարգացման ապահովող-երաշխավորը՝ ադրբեջանական պետականությունը: Տե՛ս www.ajb.az/site/konstitusiya.pdf:

⁵⁴ Kemal Demirayî, Temel Türkçe Sözlük, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 539:

րավորված լեզվամշակութային քաղաքականության ծիրում է⁵⁵։ Միաժամանակ Թուրքիայի հանրապետությունում պետական լեզու հռչակված թուրքերենը (Türkiye Türkçesi) «ամբողջ Թուրքական աշխարհում» (“bütün Türk dünyasında”) դասավանդելու, թյուրքալեզու պետությունների ու ժողովուրդների համար համատեղ, ընդհանուր հաղորդակցության միջոց ու միասնական «ինքնության» (“Türk üst kimliği”) հենք դարձնելու լեզվամշակութային ու քաղաքական խնդիր է դրվում⁵⁶։ «Համաթյուրքական» վերոհիշյալ նպատակին հասնելու համար նախկին Խորհրդային Միության փլուզումից հետո բացառիկ կարևորվում են «Թուրքական աշխարհի յուրաքանչյուր տարածաշրջանում» (“Türk dünyasının her bölgesinde”) թուրքերենի դասընթացների կազմակերպմանը նպատակաուղղված մշակութային հատուկ կենտրոնների բացումը, Թուրքիայի Հանրապետության հեռուստաընկերությունների (թուրքերեն) հաղորդումների՝ «ամբողջ Թուրքական աշխարհում» հեռարձակման հնարավորություն ստեղծելուն նպատակաուղղված միջոցառումները, թյուրքալեզու երկրների ու ժողովուրդների երիտասարդությանը Թուրքիայում կրթություն ստանալու ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռելը, ինչպես նաև վերոհիշյալ

⁵⁵ Մասնավորապես տե՛ս Abdullah Battal Taymas, Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler. Açıklamalar–Düşünceler–Sözlük–Örnekler–Bir Ek, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, 151 s., Türk Dil Kurumu Yayınları (1932–1974), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, 57 s., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafiya Fakültesi (Öğrenci rehberi), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1999, s. 111–133, տե՛ս և հմմտ. “Lehçe” բառահոդվածը հետևյալ տեղեկատվությունում AnaBritanica (Genel Kültür Ansiklopedisi), Cilt 20, Ana Yayıncılık A. Ş. ve Enciklopedia Britannica, Inc., İstanbul, 1994, s. 310–311, Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 703, Ankara, 1998, s. X–XLIX, 268–270։ Հիշյալ գրքի առաջաբանում հեղինակը հանդես է գալիս ռուսաստանյան ու նախկին Խորհրդային Միության թյուրքալեզու հանրապետություններում ձևավորված թյուրքագիտական–լեզվաբանական դպրոցի սուր քննադատությամբ։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ X–XIV։ Հմմտ., Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Под ред. Н. Дмитриева, т. I, Москва, 1955, т. II, Москва, 1956, А. Щербак, Сравнительная фонетика тюркских языков, Москва–Ленинград, 1970, Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, (ИМЯ) Ленинград, 1977, Н. З. Гаджиева, Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, Москва, 1973, (նաև նույնի հետևյալ բովանդակն ձեռնարկը. Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979)։

⁵⁶ Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken Millî Kimlik Oluşturmada Dilin Önemi, “Türk Dili” (Dil ve Edebiyat Dergisi), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 2000/I. Sayı: 579. Mart 2000, s. 206–207.

երկրներում թուրքական տարաբնույթ ուսումնական հաստատությունների և նրանց մասնաճյուղերի լայն ցանց հիմնելը⁵⁷:

Գյոքալփը վերոհիշյալ «Թյուրքականություն և թուրանակա-նություն» գլխում առավել հնարավոր է համարում «օղուզ-թուրքերի» (Oğuz Türkleri)՝ իր բնորոշմամբ «Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Իրանի և Խորեզմի թուրքերի» (այսինքն՝ թյուրքական լեզվաըն-տանիքի արևմտա-խունական ճյուղի օղուզական խմբին պատ-կանող ժողովուրդների) «օղուզական» կամ «թուրքմենական» մշակութային միասնականացման նպատակի կենսագործումը՝ հայտարարելով, որ տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքական միավորումը դեռևս անհնար է⁵⁸: Գյոքալփն ու նրա հետևորդները (այդ թվում նաև որոշ նորոյա ուլտրապանթուրքիստներ) փորձե-լու էին համառոտ «աչք փակել» նաև այն ակնհայտ իրողության վրա, որ ժամանակակից ադրբեջաներեն գրական լեզվի ձևա-վորման՝ իրականում անշրջելի գործընթացը նույնպես սկսվել էր դեռևս XIX դարում՝ Բաքվի և Շամախիի բարբառների հիման վրա, իսկ թյուրքական լեզուների պատմության մասնագետների (այդ թվում՝ ադրբեջանցի լեզվաբանների) ճնշող մեծամասնու-թյան կարծիքով ադրբեջաներենը ռուսաստանյան (Հոկտեմբե-րյան) հեղափոխության շրջանում, փաստորեն, ձևավորվել էր որ-պես «ազգային գրական լեզու»⁵⁹:

* * *

Փաստ է, որ 1906 թ. Կազանում կայացած համառուսա-տանյան մուսուլմանական երրորդ համագումարում քննարկվել էր ռուսաստանյան բոլոր «թյուրք-թաթարների» համար ընդհա-նուր գրական լեզվի հարցը, և որոշում էր ընդունվել, որ այդպիսի լեզու պետք է դառնար «կոստանդնուպոլսյան թուրքերի» լեզուն: Համագումարում քննարկվել էր նաև թյուրքալեզու ժողովուրդ-ների համար ընդհանուր այբուբենի հիմնահարցը⁶⁰: Ակնհայտ

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁸ Տե՛ս «Türkçülüğün Esasları», 6. Baskı, s. 18:

⁵⁹ Տե՛ս Н., Гаджиева, Азербайджанский язык, Язык народа СССР, т. II (тюрские языки), Москва, 1966, с. 66–67: «Թյուրքականության հիմունքներում» Զի-յա Գյոքալփն էլ չէր կարող չարձանագրել, որ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի ինքնատիպ կատակերգությունները, որոնք թարգմանվել են բոլոր եվրոպա-կան լեզուներով, իրականում գրվել են «ադրբեջանական թուրքերենով»: Տե՛ս «Türkçülüğün Esasları», s. 8:

⁶⁰ Տե՛ս Зареванд, Турция и пантурсизм, Париж, 1930, с. 47–48, 96, Аршаруни А., Габидуллин Х., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, Москва, 1931, с. 116, Вахидов Х., Просветительная идеология в Туркестане, Ташкент,

է, որ թյուրքալեզու տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչները իրականում կարող էին կարգալ արաբատառ միննույն տեքստերը՝ արտաբերելով բառերը սեփական լեզվի հնչյունաբանական ու ձևաբանական առանձնահատկությունների համաձայն (արաբական գրաֆիկայի «վարագույրը» սքողում էր լեզվական տարբերությունները)⁶¹: Փաստ է նաև, որ դեռևս «թաթարական լրագրության հայր» Իսմաիլ Գասպրինսկու⁶² Օսմանյան կայսրության «թուրքերի» հետ լեզվական ու գաղափարական միասնականության պրոպագանդայի նպատակով հրատարակած դրիմյան «Թերջիման» («Թարգման») թերթի՝ Վ. Գորդլևսկու

1979, с. 80, Демоян Г., Культурно-образовательный пантюркизм: история и современность, Востоковедный сборник, выпуск четвертый, Москва, 2002, с. 35–36: Զիյա Գյոքալփը նույնիսկ «Թյուրքականության հիմունքներում» հանդես էր գալիս արաբական գրերը (որպես իսլամական աշխարհի միասնականության գործոն) պահպանելու անհրաժեշտության դիրքերից: Նրա մահից մի քանի տարի հետո (1928 թ. օգոստոսին՝ թուրքական գրերը արաբատառից լատինատառի փոխելու մասին օրենքի գործողության մեջ մտցնելու օրերին) Մուստաֆա Քեմալը, խոսելով «թուրքական գրերի հեղափոխության» (“Türk Yazi İnkılabı”) մասին ու ներկայացնելով «ճշմարիտ, իսկական, իրական (hakiki) թուրքերեն բառերով», «թուրքական տառերով» իր գրառումները, կոչ արեց հանրապետական Թուրքիայի ընտրանուն ջանք չինայելու հնարավոր ամենակարճ ժամանակահատվածում նոր այբուբենը ժողովրդական ամենալայն զանգվածների սեփականությունը դարձնելու գործընթացում, շտապ սովորելու ու հայրենակցին սովորեցնելու նոր թուրքական տառերը՝ որպես ազգասիրական պարտք, ապացուցելու, որ թուրք ազգը իր գրերով ու մտածելակերպով «ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի կողքին է»: St ‘u Atatürkün Söylev ve Demeçleri, II (1906–1938), էջ 251–253:

⁶¹ St ‘u М. Богданова, Предисловие, История литератур народов Средней Азии и Казахстана, Издательство Московского Университета, Москва, 1960, с. 10:

⁶² Gasprali (Gasprinsky), İsmail (1851–1914) – Զիյա Գյոքալփի գնահատմամբ՝ պանթուրքիզմի հայրերից՝ «Ռուսաստանում երկու մեծ թյուրքյուններից» մեկը, տե՛ս “Türkçülüğün Esasları”, էջ 9–10: Թուրք գրականագետները հատուկ ընդգծում են, որ Գյոքալփի և Գասպրինսկու մոտեցումները ստամբուլյան թուրքերենը ամբողջ «թուրքական աշխարհի» լեզու դարձնելու հարցին շատ մոտ են: St u Seyit Kemal Karaalioglu, Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü, էջ 226: St ‘u նաև В. Надеин – Раевский, Пантюркистская доктрина и ее неофашистские наследники, «Արևելագիտության հարցեր», Պրակ 3–4 (խմբ.՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան), Եր., 1987, էջ 36–37, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce. Cilt 4., Milliyetçilik, İstanbul, 2002, ss. 72, 219, 225, 269, 270, 271, 392, 394, 404, 488, 496, 506, 586, 588, 591, 874, Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, էջ 237–238, 241–242: Հատկանշական է, որ ներկայումս Իսմայիլ Գասպրինսկու «մշակութային» գործունեության յուրօրինակ «արդարացման» (խորհրդային շրջանում նրան՝ որպես պանթուրքիստի տրված որակումների վերանայման) ակտիվ փորձեր են կատարվում: Մասնավորապես տե՛ս և և հմմտ. С. Ф. Орешкова, Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистики. Turgica et Ottomanica: Сборник статей в честь 70-летия М. С. Мейера, Москва 2006, с. 15–16:

ձևակերպմամբ «կիսաարհեստական, ի դեպ, օսմաներենին մոտ լեզվուն», պարզապես չէր կարող ներթափանցել «թաթարական ժողովրդական միջավայր ու տարածվում էր միայն ուսյալ դասի շրջանում»⁶³:

Ռուսաստանի կայսրության թյուրքալեզու ժողովուրդների մտավորականության շրջանում պանթուրքիստական քարոզչությանը հակազդելու խոսուն վկայություններ են պահպանվել՝ կապված ականավոր թաթար բանաստեղծ, մանկագիր, թարգմանիչ, երգիծաբան, դեմոկրատ-հրապարակախոս Տուկայի⁶⁴ անվան հետ, ով հետևողականորեն հանդես էր գալիս ուրույն թաթարական մշակույթի, մայրենի թաթարերենի պաշտպանությամբ ու պանթուրքիստների համարձակ քննադատությամբ և ասում էր. «Նրանք (պանթուրքիստները – Ա. Ս.) ուզում էին մեր վզին փաթաթել թուրքերենը. ցանկանում էին թուրքացնել մեզ՝ թաթարներին»⁶⁵:

Եթե դեռևս 1906 թ. հրատարակված իր հոդվածում Տուկայը, պնդելով հանդերձ, որ «Թերջիման» թերթի՝ «ղրիմյան» (իմա՝ Ղրիմի թաթարների) լեզուն միանգամայն խորթ է իրենց (իմա՝ Կազանի թաթարներին), միաժամանակ կարող էր կոչ անել բաժանորդագրվելու ստամբուլյան թերթերին⁶⁶, ապա ընդամենը

⁶³ Տե՛ս В. Гордлевский, 10-летие татарской печати,–Избранные сочинения, Том IV, (Этнография, история востоковедения, рецензии), Москва, 1968, с. 180:

⁶⁴ Տուկայ (Թուրայ, Գարդուլլա Սուհամեդգարիֆովիչ Թուրան, 1886–1913): Տուկայի ու նրա հակապանթուրքիստական հայացքների մասին մասնավորապես տե՛ս Р. Ганиева, Сатирическое творчество Г. Тукая, Издательство Казанского университета, Казань, 1964, с. 20–27, Я. Агишев, Творчество Габдуллы Тукая, Казань, 1948, Г. Халий, Тукай и его современники, Казань, 1966, Габдулла Тукай (сборник статей), Казань, 1968.

⁶⁵ Տե՛ս В. Гордлевский, Г. Тукай и русская литература,–Избранные сочинения, т. II, Москва, 1961, с. 524, Я. Агишев, Творчество Габдуллы Тукая, Казань, 1948, Г. Халий, Тукай и его современники, Казань, 1966, Габдулла Тукай (сборник статей), Казань, 1968.

⁶⁶ Г. Тукай, Отношение «Терджимана» к татарам.– Избранное в двух томах, том второй, с. 26–27. Հայտնի է, որ իր ստեղծագործական ուղու վաղ շրջանում Տուկայը փորձել է օգտագործել հին թաթարերենը և նույնիսկ (Օսմանյան կայսրության) թուրքերենը, սակայն 1905 թվականից հետո մշակել է սեփական լեզվական կոնցեպցիան՝ զեր իսկադեպ գրելով հին թաթարերեն: Գրական լեզվի դեմոկրատացման գործընթացում Տուկայը կողմնակից էր ժողովրդախոսակցական թաթարերենի բառակազմի և ձևաբանական միջոցների ու հին թաթարերենի շարահյուսական կառուցվածքի օրգանական միահյուսմանը՝ հետևողականորեն մերժելով թե՛ օսմաներենը բոլոր թյուրքական ժողովուրդներին պարտադրելու, թե՛ հին թյուրքական մոռացված բառաֆոնդը ետ բերելու փորձերը: Տե՛ս М. Закиев, Тукай и татарский литературный язык, Слово о Тукае (Писатели и ученые о татарском народном поэте), Казань, 1986, с. 340–343:

մի քանի տարի անց՝ 1910 թ., տպագրված «Ժողովրդական գրականություն» գրքույկում ոչ միայն պնդում էր, որ «Թերջիմանում» չկա ոչ մի թաթարերեն բառ, չկա թաթարական ոգի, այլև սուր ծաղրի էր ենթարկում թուրքերեն գրել ու խոսել ջանացողներին, իրենց «օսմանցի» ներկայացնողներին, անսքող հպարտությամբ էր արձանագրում, որ այլևս «գրքերը և բրոշյուրները հրատարակվում են թաթարերեն: Մենք թաթարներ էինք և մնացել ենք թաթարներ: Թուրքերը Ստամբուլում են, իսկ մենք՝ այստեղ: Բարի երթ»⁶⁷: Այնուհետև թաթարական գրականության դասակարգվելում էր. «Մեր ժողովրդական երգերն են հանդիսանում իրապես ազգային, ազատ ամեն կողմնակի (արաբական, թուրքական, ուզբեկական)⁶⁸ ազդեցությունից, այդ պատճառով եմ ես նրանց պատմական նշանակություն տալիս, սիրում դրանք...»⁶⁹:

* * *

Ակնհայտ է, որ արդեն Չիյա Գյոքալփի ապրած ժամանակ գիտականորեն հարկ էր խոսել (և եվրոպական արևելագիտության մեջ խոսվում էր) ոչ միայն թուրքական ժողովուրդների լեզվական ու մշակութային, առավել ևս՝ կրոնական ընդհանրությունների, այլև ուրույն գրական լեզուների ու մշակութային ավանդույթների, կրոնական-դավանական տարբերությունների ու նաև դրանցով պայմանավորված դարավոր հակասությունների մասին: Անշուշտ, պատմական իրականությունից միանգամայն կտրված էին Գյոքալփի ու պանթուրքիզմի մյուս ջատագովների՝ թուրքական այլ ժողովուրդներին «սեփական» գրական լեզուն պարտադրելու փորձերը, նամանավանդ այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ, ինչպես իրավացիորեն նշել է ադրբեջանական հետազոտող Էսմերալդա Հասանովան, «միասնական ազգային լեզվի բացակայությունը» արգելակում էր հենց թուրք ազգի կոնսոլիդացիայի գործընթացը⁷⁰:

⁶⁷ Г. Тукай, Избранное в двух томах, том второй, (Публицистика, критика, фельетоны, автобиографические очерки и заметки, избранные письма), Казань, 1961, с. 19–20.

⁶⁸ Ուզբեկ և այլ ժողովուրդների նկատմամբ հարգանք տաժող Տուկայը այստեղ ակնհայտորեն նկատի է ունեցել մեռած չաղաթայերենը, որի արհեստական կենդանացման փորձերը քննադատվել է նաև ուզբեկական դեմոկրատական մտավորականության կողմից: История литератур народов Средней Азии и Казахстана, с. 154–157.

⁶⁹ Г. Тукай, Избранное в двух томах, том второй, с. 19–20.

⁷⁰ Э. Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции, с. 65.

Օսմանյան կայսրության մայրամուտի, առավել ևս հանրապետական Թուրքիայի կայացման տարիներին լեզվական բարեփոխումները հիրավի ժամանակի հրամայական պահանջն էին: Այսուհանդերձ, Ստամբուլի խոսակցական թուրքերենը և նրա հենքի վրա ձևավորվող գրականությունը՝ որպես «համաթյուրքական լեզու» և «համաթյուրքական գրականություն», բոլոր «թուրքերին» (իմա՝ թյուրքական ժողովուրդներին) պարտադրելու գյոքալիյան և այլոց պանթուրքիստական սխեմատիկ գաղափարները բացարձակապես անհրականանալի էին ոչ միայն այն պատճառով, որ բախվելու էին պանթուրքիզմին թշնամական՝ «ռուսական» կամ «սոցիալիզմի» գործոններին, այլև միտումնավոր կերպով անտեսվող թյուրքական տարբեր ժողովուրդների արդեն ձևավորված ազգային ինքնագիտակցությանը, նրանց՝ հարուստ գրական ավանդույթներ ունեցող լեզուների⁷¹ և ուրույն մշակույթների պատմական զարգացման ակնհայտ իրողություններին...

⁷¹ St. 'u Tekin Talât M., Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik "İddiası", "Türk Dili" (Aylık Dil ve Yazın Dergisi), Yıl 27, Cilt XXXVI, Sayı 310, 1 Temmuz 1977, s. 15–18: